

Звичайно, що стверджувати про проведення повного дослідження поглядів П. В. Феденка на історію українського козацтва в цілому й визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького не можна, адже потрібно провести у першу чергу систематизацію та вивчення наукової спадщини історика, яка, наразі, є мало-відомою. П. В. Феденко, як історик, за умови розшуку, видання та інтерпретації його творів, має всі шанси зайняти гідне місце в історії науки нашої країни, де для нього, з огляду на його політичні погляди, що нерідко стають на заваді реалізації принципів функціонування науки, упродовж довгого часу не знаходилося належного місця.

Бібліографічні посилання

1. Антонович М. Панас Феденко / М. Антонович // Український історик. – 1982 / 1983. – № 3–4. – С. 151–153.
2. Голуб А. «Передусім бути українцями» / А. Голуб // Борисфен. – 1994. – № 1. – С. 2–3.
3. Феденко П. Д. Чижевський / П. Феденко // Український історик. – 1978. – № 1–3. – С. 101–118.
4. Феденко П. Суспільні й політичні рухи в Україні / Панас Феденко. – Париж, 1953.
5. Феденко П. Тріумф і катастрофа (Оцінка досягнень і поразки революції Б. Хмельницького) / Панас Феденко. – Мюнхен, 1980.

Надійшла до редколегії 02.11.2009

УДК 94 (477)

А. М. Давидова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІД СІМЕЙНОГО АРХІВУ ДО САМОСТІЙНОГО ФОНДУ: ЕВОЛЮЦІЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ЗІБРАННЯ РОДИНИ ЛАЗАРЕВСЬКИХ

Досліджено процес формування архівної колекції родини Лазаревських, з'ясовано основні шляхи її поповнення.

Ключові слова: архів Лазаревських, джерела, наративи, документи, етапи формування, контекстуальна історія.

Исследован процесс формирования архивной коллекции семьи Лазаревских, определены основные пути ее пополнения.

Ключевые слова: архив Лазаревских, источники, нарративы, документы, этапы формирования, контекстуальная история.

Research the formation of Lazarevskiy's family archive collection is examined, main ways of this formation are defined.

Key words: archive of Lazarevskiy, sources, documents, narratives, stages of formation, contextual history.

Історичне джерело як носій унікальної інформації займає важливе місце в будь-якому науковому дослідженні, яке претендує на пошук та встановлення наукової істини, висунення альтернативної гіпотези чи критичний аналіз пануючої парадигми.

Із середини 1990-х рр. у вітчизняній історичній науці та її спеціальних галузях утверджується тенденція до персоніфікації (персоналізації) історії. У її рам-

ках особливої актуальності набуває дослідження життя та наукової спадщини істориків. Такий мікросуб'єктний підхід претендує на відкриття об'єктивного «обличчя» історії. Дослідження життя та діяльності історика як транслятора історичного процесу, який у майбутньому не виключено може стати його героєм, повинне спиратися на багатовекторний підхід, який вимагає від дослідника застосування певних специфічних методів та прийомів роботи з наявною чи отриманою інформацією.

Актуальність теми даної роботи полягає в тому, що через вивчення іменних архівних колекцій видатних вітчизняних істориків (як одного із векторів у рамках зазначеної тенденції), серед яких Олександр Матвійович Лазаревський посідає гідне місце, може бути чітко окреслена джерельна база, своєрідний стартовий майданчик для подальших розробок будь-якого рівня. Створена цим істориком та його родиною потенційна джерельна база у вигляді об'ємної колекції різножанрових джерел потребує від сучасних науковців комплексних досліджень із виявлення кількісного та якісного складу таких зібрань.

Метою статті є дослідження історії формування сучасного архівного фонду І, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського під назвою «Архів О. М. Лазаревського». Документальна колекція складається більш ніж з 19,8 тис. справ, з яких близько 18 тис. справ (ф. І, спр. 50375–68381) становлять безпосередньо архів О. М. Лазаревського, а ще майже 1900 справ (ф. І, спр. 68382–70263) є його структурною частиною під назвою «Архів родини Лазаревських».

Для досягнення зазначеної мети слід виконати дослідницькі завдання, спрямовані на створення контекстуальної історії архівної колекції видатного українського історика О. М. Лазаревського: 1) виокремити основні етапи побутування зазначеного документального зібрання; 2) дослідити історію його формування; 3) визначити основні шляхи поповнення архіву.

Об'єктом вивчення є архів відомого українського історика та археографа О. М. Лазаревського. Предметом вивчення є спеціальні історичні джерела та наукові дослідження, які прямо чи опосередковано вказують на процес формування архівного зібрання історика та його родини.

Зазначена тема не має розгорнутої історіографічної традиції у вигляді спеціальних публікацій. Однак неопубліковані джерела в архіві О. М. Лазаревського та його родини [1], а також частково опубліковане родинне та професійне листування, мемуарні джерела, історичні розвідки з архівної колекції, зокрема на сторінках II тому «Українського археографічного збірника» [8], присвяченого саме видатному історичному, дозволяють реалізувати поставлені завдання.

Біографічні та біоісторіографічні дослідження істориків кінця XIX–XX ст. (наприклад, М. Василенка та ін.), а також сучасних дослідників (зокрема, В. І. Воронова, Н. Герасименко) підтверджують значний вплив на формування світогляду О. М. Лазаревського з боку його батька, Матвія Ілліча, який не мав спеціальної освіти, проте був доволі обізнаний в історії України XVII–XVIII ст. Показово, що батько в одному зі своїх листів до сина вказував, що для нього «історія або історичне [...] краще за малину» (тут і далі переклад з російської мій – А. Д.) [8, с. 207].

Подібний висновок дозволяє зробити і вступна частина до незавершених мемуарів М. І. Лазаревського «Пам'яті мої», де автор здійснив стислий екскурс в історію «славної та благословенної Малої Росії» [8, с. 19]. В історичних спогадах він зупинився на сюжеті про гетьманування Б. Хмельницького, «славного козацького батька, засновника Малоросії», охарактеризував як «хитру людину, яка зрадила цареві» гетьмана І. Мазепу, а щодо К. Розумовського зазначив, що останній «завершив у своїй особі [...] славне Малоросійське гетьманство» [8, с. 19]. Окрім того, батько майбутнього відомого історика розкрив внутрішній устрій Гетьман-

щини, окреслив її адміністративно-судову систему, локалізував свої роздуми на історії Чернігівщини, а саме на Конотопському повіті. Таким чином, на нашу думку, М. І. Лазаревський створив гармонічно складену історію малоросійського краю та історію Чернігівщини, як прояв локального варіанта загального історичного процесу.

Зацікавленість історією України з боку О. М. Лазаревського духовно зблизила його з батьком. Можна прослідкувати певний генетичний інтерес до історії України, а саме її соціально-економічних аспектів, що чітко відбився як у юридичних, так і в особистих джерелах, своєрідним чином успадкований від батька сином.

Яскравим підтвердженням цього та високої батьківської довіри до сина став факт передання від представника старшого покоління до репрезентанта молодшого в листопаді 1853 р. родинних давніх актів Лазаревських та їхніх близьких родичів Лашинських і Таранських [8, с. 109]. У одному листі до Олександра М. І. Лазаревський закликав його зберегти документи як «родинну давність», дав поради щодо їх упорядкування за алфавітно-хронологічним принципом, радив виокремити: «1. найважливіші [...] 2. найдавніші, але які вже не складають [...] кріпосних актів на майно, однак заслуговують на зберігання особливо. 3. Сторонні, але ті, що містять цікаві речі – особливо» [8, с. 109]. Окрім того батько рекомендував синові для кожного відділу зробити окрему обгортку та зберігати їх у ящиках на квартирі одного зі старших братів. Займатися опрацюванням документів він радив у вільний від навчання час (з 1850–1854 рр. О. М. Лазаревський навчався у Санкт-Петербурзькій гімназії), оскільки їх аналіз потребував, на його переконання, «доволі багато часу» [8, с. 110].

Батьківський вплив на формування історичних уподобань О. М. Лазаревського можна простежити за епістолярною спадщиною, уміщеною в одній із рубрик II тому «Українського археографічного збірника» під назвою «Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи» [8, с. 74–235], яка загалом охоплює 1814–1856 рр.

М. І. Лазаревський уважно стежив за оголошеннями газети «Петербургские ведомости» про продаж книжок, і часто надсилав синові гроші на їх придбання. Так, наприклад, у листі від 16 лютого 1856 р. він звернув його увагу на те, що в одній із петербурзьких книжкових крамниць можна дешево придбати низку книг [8, с. 187].

23 лютого 1856 р. батько писав про важливість пошуку документів з історії гетьманування І. Мазепи в архіві графа Уварова, де син якраз працював. При цьому він підкреслював, що в Україні документи Батуринського архіву, на його думку, загинули під час знищення міста російськими військами у 1708 р. [8, с. 191]. Також батько рекомендував О. М. Лазаревському набути потрібних знайомств. Так, у листі від 30 січня 1856 р. він писав про необхідність і корисність знайомства з родиною Ханенків, наголосивши, що в них є «прекрасний архів» [8, с. 183–184]. Ця порада мала значний вплив на наукову діяльність О. М. Лазаревського, оскільки саме він зробив вагомий внесок у дослідження історії роду Ханенків.

Уже у студентські роки О. М. Лазаревський був відомим бібліофілом, а його книгозбірня на початку 70-х рр. XIX ст. була визначним явищем серед приватних наукових бібліотек. Згодом у передмові до видання щоденника генерального хорунжого Української козацької держави Миколи Даниловича Ханенка за 1727–1753 рр. учений всебічно дослідив родовід Ханенків, приділивши найбільше уваги історії життя та діяльності М. Д. Ханенка. Про Олександра Івановича, його сучасника, нащадка козацького роду, він зазначив лише, що саме в нього зберігався оригінал щоденника його прадіда, Миколи Даниловича [4, с. 95].

Публікації джерела в 1884 р. передувала активна співпраця О. М. Лазаревського та О. І. Ханенка. Вона знайшла своє відображення в листах від останньо-

го, які зберігаються в архівній колекції О. М. Лазаревського. Частина з них нещодавно опублікована на сторінках «Українського історичного журналу» сучасною українською дослідницею наукової діяльності О. М. Лазаревського Н. О. Герасименко [4, с. 100–108].

Авторка публікації зазначила, що в листах наведена історія публікації щоденника М. Д. Ханенка у журналі «Киевская старина», який спочатку був переданий до друку до «Русского архива», але так і не був опублікований. О. І. Ханенко, як інформують листи, надсилав О. М. Лазаревському книги з бібліотеки і рукописи з фамільного архіву. У свою чергу, відомий історик надсилав респондентові опубліковані ним праці, заохочував досліджувати історію України. Таким чином, частина родинного архіву Ханенків поступово опинилася в колекції О. М. Лазаревського.

Окрім архіву Ханенків, джерелами поповнення колекції вченого стали передані йому нащадками оригінали та копії документів з сімейних архівів інших знатних козацько-старшинських і дворянських українських родів, зокрема Сулим, Скоропадських, Войцеховичів, Марковичів, Скоропадських, Галаганів та ін. [1, спр. 69001].

У 1872 р. після виходу О. М. Лазаревського у відставку й на купівлі ним садиби на хуторі Підлипному Конотопського повіту Чернігівської губернії у зв'язку з нагальною потребою коштів історик змушений був продати частину своєї бібліотеки. Тоді книги придбала «Стара громада» у Києві, однак це були здебільшого дублети [7, с. 124].

Переїхавши у 1880 р. до Києва, він знову взявся за поповнення своєї колекції. За спогадами його доньки, Катерини Олександрівни, учений щонеділі відвідував Поділ, де збиралися букіністи. Тут О. М. Лазаревський головним чином і відбирав книжки до своєї бібліотеки. Про це, зокрема, свідчать численні примірники з печаткою (фіолетового кольору у вигляді розгорнутої книги з текстом: «Книжкова торгівля («Букініст») К. К. Симинського в м. Києві. Братск. монастир, лав. 7. Купує и продає старовинні, ті, що були у вжитку та навчальні книги» [7, с. 124].

Одним із джерел поповнення особистої архівної колекції та бібліотеки було «вилучення» О. М. Лазаревським документів із державних архівів: користуючись своїм чиновницькими повноваженнями, він мав відносно легкий доступ до документів й тому інколи йшов на такі кроки. Звісно, такі моменти не прикрашають біографію історика, але, враховуючи, що тогочасні архівні установи знаходилися на етапі свого становлення, а ті, що вже функціонували, були пошкоджені часом і самим ходом історії, тобто не було гідного забезпечення умов їх зберігання, можна зрозуміти його мотиви. Саме завдяки таким діям історика вдалося зберегти цінні джерела з історії України від майбутніх руйнівних революційних подій, світової війни, від яких постраждали фонди архівних установ Російської імперії.

О. М. Лазаревський також часто купував географічні карти, старі газети за минулі роки, російські, українські і польські журнали. Нерідко знайомі, які жили в інших містах, і ті, що мали можливість виїздити за межі України, за дорученням О. М. Лазаревського купували для нього книги, комплекти періодичних видань. Найчастіше листи з подібними дорученнями ним адресувалися археологу, етнографу та мистецтвознавцю М. Ф. Біляшівському, письменнику, мистецтвознавцю і фольклористу В. П. Горленку, поету й етнографу О. В. Шишицькому-Іллічу, краєзнавцю Г. О. Милорадовичу та ін. Так, у листі до останнього від 20 червня 1883 р. О. М. Лазаревський звернувся з проханням придбати йому декілька книжок [8, с. 314]. У листі до Г. О. Милорадовича від 7 грудня 1884 р. історик прохав останнього придбати йому «...Зап.[иски] Черн.[ігівського] Губ.[ернського] Ст.[атистичного] Коміт.[ета] за 1868 р.; вип. 5 та 6...» [8, с. 317]. У 1889 р. він отримав від нього Євангеліє і якусь видруковану в Чернігові брошуру [8, с. 325], а 1898 р. – книжку Василя Рубана [47, с. 361].

Із листів М. Ф. Біляшівського до О. М. Лазаревського від 1894 р., який тоді перебував у Варшаві, видно, що за дорученням колеги він купував старі польські журнали – «Biblioteka Warszawska», «Tygodnik Ilustrowany» [2, с. 134].

Історик нерідко звертався до інших колекціонерів чи власників потрібної йому книги з пропозицією обміну. Так, у 1897 р. О. М. Лазаревський здійснив обмін з О. О. Гамалією. «Скажіть О. О. Гамалії, – писав він Г. О. Милорадовичу, – що предком я охоче поступлюсь взамін на якісь рукописи або книги – зрозуміло, про Малоросію» [8, с. 357].

Окрім збирання книжок, які загалом стосувалися історії українських земель, О. М. Лазаревський колекціонував усі види друкованих видань, що також висвітлювали улюблену для нього тему. Невеликі статті та замітки з різних газет та журналів, ілюстровані матеріали він вирізав і наклеював в окремі зошити. Вирізки ілюстрацій із журналів «Нива», «Пчела», «Живописное обозрение», «Север», «Стрекоза», «Русская Старина», «Tygodnik Ilustrowany» та ін., в яких було відображено історичне минуле, картини народного побуту, урбаністичні пейзажі, історичні та архітектурні пам'ятники України, були зібрані ним в окремі теки під назвою «Живописная Украина» (назва запозичена істориком з альбомів офортів Тараса Шевченка) [6, с. 54]. У наш час ці альбоми оформлені у вигляді 6 томів, які є складовою частиною архіву родини Лазаревських [1, спр. 70254–70259]. В окремий альбом зібрані вирізки ілюстрацій з польських та російських журналів, присвячені історії та побуту Польщі.

Особливий інтерес у книгозбірні О. М. Лазаревського викликають конволюти, складені з невеликих книжок, брошур, відбитків і вирізок із журналів і газет, документальних публікацій, статей, заміток та рецензій, уміщених у різних виданнях, яких набралось 210 томів. Не маючи змоги одразу систематизувати матеріал за замістом (у зв'язку з елементарним браком часу), історик при їх укладанні користувався суто формальною ознакою – форматом носія інформації. Тому змістовне наповнення штучних збірників має дещо хаотичний характер. Тому, як цілком слушно підкреслила дослідниця Є. О. Колесник, в одній такій теці можна зустріти і розвідки з українського фольклору, і праці з історії православної й католицької релігії та уніатства, й історико-географічні описи окремих річок і озер України, етнографічні матеріали й статистичні відомості, деякі полемічні літературні твори [6, с. 54]. Однак сучасний український історик Сергій Білокінь висловив дещо протилежну думку щодо цього у своїх дослідженнях: «матеріали для своїх збірників учений збирав понад сорок років. А остаточне оформлення й нумерацію конволютів можна датувати все-таки останніми роками його життя...» [2, с. 138].

Усі конволюти оправлені у кольоровий ситець та інші тканини різного малюнку, на шкіряному корінці витиснено назву й порядкове число даного тому. Як підкреслював український історик першої пол. ХХ ст. М. Василенко, О. М. Лазаревський «поставив собі метою зберегти та зафіксувати ті малюнки ситців та тканин, що їх носили сучасні дівчата та жінки. [...] Таким чином, склалася з них дуже цікава колекція, що колись, без сумніву, зверне на себе увагу етнографа, який зацікавиться виучуванням художнього смаку українського народу наприкінці ХІХ століття» [2, с. 137]. Робилися обкладинки в різних палітурних майстернях, про що свідчать етикетки, виготовлені друкарським способом і наклеєні на їхніх внутрішніх сторінках.

За підрахунками С. Білоконя у збірниках О. М. Лазаревського міститься 3541 одиниць різних видань. У середньому кожен том налічує понад 16 брошур та відбитків [4, с. 138]. Колекція охоплює публікації з початку ХІХ ст. і до самого його кінця, містить у собі рідкісні видання, серед яких: «Архив судебной медицины и общей гигиены» (1869 р.), «Вестник садоводства» (1888 р.), «Вестник славянства» (1892 р.), «Елисаветградский вестник» (1891 р.), «Мир»

(1881 р.), «Христианское чтение» (1894 р.), «Холмско-Варшавский епархиальный вестник» (1880 р.) тощо [4, с. 138–139]. Формування цих збірників вимагало значних коштів, багато часу й кропіткої праці, тому О. М. Лазаревський займався їх поповненням самостійно, збираючи матеріали у киево-подільських букіністів.

О. М. Лазаревський користувався великою повагою в колі авторитетних та професійних істориків, тому в його книжковій колекції є багато подарованих екземплярів з автографами авторів книжок – відомих вітчизняних істориків Д. І. Багалія, В. С. Іконнікова та ін. На деяких книгах рукою вченого зроблено помітки, що стосуються місця, часу і ціни придбаного видання. У багатьох книгах уклеєні вирізки із газет та журналів, які містять рецензію, анотацію на дану книгу або біографічні відомості про автора.

Окрім спеціально зібраних документів, книжок, збірок з ілюстраціями на певну тематику, в архівній колекції містяться типові документи, які взагалі накопичується протягом життя будь-якої людини. Вони розпорошені по всій колекції (взагалі, архівна збірка має невпорядкований вигляд, що певною мірою ускладнює її наукове дослідження).

Тепер детальніше зупинимося на історії створення і комплектації власне самого архіву родини Лазаревських.

Однією з важливих структурних частин фонду є відкладені в ньому особисті документи Іллі Степановича Лазаревського (дідуся О. М. Лазаревського) та його братів, що підтверджують дворянський чин усієї родини Лазаревських [1, спр. 68385, 68388], дають змогу прослідкувати рух одного зі старших представників роду по кар'єрній драбині – призначення І. С. Лазаревського на посаду значкового товариша до Ніжинського полку [1, спр. 68383], атестати про службу [1, спр. 68386–68387, 68392–68393] тощо.

Із часів батьків історика М. І. та А. О. Лазаревських зібрався теж доволі значний комплекс архівних джерел як документального, так і особистого характеру. Окрім епістолярних джерел, що підтверджують активний процес листування всередині родини [1, спр. 68422], заархівовані документи сімейно-побутового характеру – «записи господарських видатків» [1, спр. 68417], «книга приходів и расходов» [1, спр. 68421], різноманітні довідки, свідоцтва, розписки [1, спр. 68424–68426, 68451] тощо. Мемуарні твори М. І. Лазаревського, записи А. О. Лазаревської етнографічного характеру знайшли своє місце саме в родинному архіві.

Навколо рідних братів (кожен з п'яти братів зробив свій внесок в історію України, працюючи в різних галузях) та сестер О. М. Лазаревського сконцентрована частина епістолярних джерел. Листування переважно сімейно-побутового характеру, що стосувалося розподілу майна серед братів Лазаревських після смерті батька, листи матері до кожного з них, що, знову ж таки, підтверджують міцність родинних зв'язків. Цікаві матеріали з історії родини Лазаревських знаходяться ще у двох справах родинного архіву, де розміщено біографічні замітки О. М. Лазаревського про його п'ятьох братів (Василя, Михайла, Федора, Якова та Івана Лазаревських [1, спр. 68458, 68508]).

Значний масив документів утворився вже в результаті життя та наукової діяльності самого історика. Вони фіксують його життя, починаючи з юнацьких років: свідоцтва про закінчення школи, гімназії, університету [1, спр. 68435, 68440], освітні та службові відзнаки [1, спр. 68438, 68452–68454], документи, що підтверджують його службове становище [1, спр. 68441, 68443–68447, 68449]. Особливо цінним джерелом для біографічних досліджень є щоденник Олександра Матвійовича Лазаревського за 1888–1900 рр. [1, спр. 68468]. Значний інтерес для нашого дослідження становить документ «Списки книг, карт и грамот, переданных А. М. Лазаревским в библиотеку Киевского Университета», написаний рукою самого історика та доповнений іншими особами (імовірно дітьми), який нараховує 25 сторінок [1, спр. 68469].

Окрім зазначених осіб, окремі архівні документи відображають життя та діяльність Г. М. Лазаревської (Шрамченко), другої дружини ученого, Катерини, Бориса та Гліба Лазаревських, його дітей, та ін. Слід відмітити, що архів Лазаревських активно комплектувався і після смерті вченого до 1939 р., переважно за рахунок включення до нього офіційних та особистих документів близьких О. М. Лазаревського, представників молодшого покоління роду, серед яких переважно побутові записи, листи, мемуарні та літературні джерела.

Слід зазначити, що трансформаційні процеси, які відбувалися з архівно-книжковою колекцією О. М. Лазаревського, мали не тільки накопичувальний характер, а й характеризувалися окремими протилежними подіями. Так, як уже зазначалося вище, в 1870-х рр. учений продав частину власної бібліотеки, але, окрім вимушених розпорощень зібрання, за своє життя він часто допомагав іншим ученим, дарував їм книжки, а також передавав їх різноманітним науково-історичним інституціям.

У серпні 1891 р. О. М. Лазаревський подарував якусь (точно не з'ясовану нами) зв'язку книжок Історичному товариству Нестора-літописця [8, с. 333], з яким історик мав робочі контакти. Деяко пізніше, 18 вересня 1895 р., його обрали навіть головою цього товариства.

Допоміг О. М. Лазаревський і заснованим 1896 р. конотопським земським бібліотеці та музею, подарувавши їм чимало книжок із власної колекції [1, спр. 68498] і навіть спеціально придбав частину їх на власні кошти. Переважна частина історичного та українського відділів цієї бібліотеки тривалий час складалася з подарунків вченого, відзначає сучасний український історик С. Білокінь [2, с. 135].

Навіть після смерті О. М. Лазаревського продовжували поповнюватися фонди архівних зібрань різних установ за рахунок частини його колекції. Підтвердженням цьому може бути адресована подяка голови Чернігівської губернської земської управи О. Бакуринського Г. М. Лазаревській (дружині історика) за передавання земству за заповітом історика картин та рукописів [1, спр. 68493].

Та найважливішим фактором, який вплинув на подальше оформлення колекції історика було його власне бажання зберегти її та зробити загальнодоступною. О. М. Лазаревський спочатку задумав передати своє зібрання Київській публічній бібліотеці (згодом – ім. ВКП(б), тепер – Національна парламентська бібліотека України), фонди якої пізніше загинули під час війни. Цей проект однак не реалізувався: публічна бібліотека не мала права тримати іншомовних книжок, особливо польською мовою (а лише польськомовних видань у О. М. Лазаревського було 220) [5, с. 110]. Тому наступною установою, до якої звернувся учений стала бібліотека Київського університету св. Володимира.

13 вересня 1901 р. голова бібліотечної комісії при університеті професор В. Іконніков повідомив правління про намір О. М. Лазаревського пожертвувати частину своєї книгозбірні. При цьому власник висував низку вимог: збірка повинна бути розташована у вигляді окремого відділу із указівкою його імені; мав бути складений й опублікований каталог збірки; користуватися книжками можна лише у приміщенні бібліотеки, без права видавання їх додому; для наукової роботи самого історика йому дозволялося брати книги додому на термін не більше, ніж на один місяць [2, с. 135; 7, с. 127].

До Центральної наукової бібліотеки АН УРСР книгозбірня О. М. Лазаревського надійшла в 1927 р. разом з бібліотекою колишнього університету св. Володимира, фонди якої, згідно з постановою Колегії Народного освіти УСРР від 2 серпня 1926 р., було передано до Всенародної бібліотеки при Українській Академії наук. У книжковій колекції О. М. Лазаревського зараз нараховується 1032 одиниці зберігання. На кожній книзі є відмітка власника: на зворотній частині обкладинки печатка овальної форми, у центрі якої напис «Библиотека», а

по лінії овала – «Александра Лазаревського», там же міститься екслібрис з текстом, надрукованим золотом: «Библиотека Университета св. Владимира. Отдел А. М. Лазаревского. № » [6, с. 56].

Архівна колекція документів О. М. Лазаревського та архів родини Лазаревських, як його структурна частина, нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ НАН України і має архівне ім'я – фонд І – Архів О. М. Лазаревського (ф. І, спр. 50375–70263).

Отже, загалом можна виокремити такі етапи формування сучасного фонду І – архіву О. М. Лазаревського та архіву родини Лазаревських (як його складової):

I етап охоплює період до 1853 р. (встановити початкову межу за наявними матеріалами доволі складно). У зазначений час колекція побутувала у форматі родинного архіву, в ролі «архівіста» був Матвій Ілліч Лазаревський, батько майбутнього історика, який у 1853 р. передав своєму синові Олександрові Лазаревському стародавні акти Лашинських, Таранських та Лазаревських, окремі інші старовинні папери [8, с. 109].

II етап (1853–1901 рр.) характеризується активним поповненням родинного архіву, який у кінцевому результаті перетворився на доволі значну колекцію, яку по праву можна назвати «Українікою». Вміщувала вона як типові, доволі розповсюджені, так і унікальні джерела з історії України. У той самий час колекція продовжувала паралельно виконувати функцію сімейного архіву. До того ж вона активно поповнювалася чернетками наукових історичних праць ученого, його родинним та службовим листуванням, типовою офіційною документацією, мемуарними джерелами тощо.

У рамках етапу можна виокремити періоди, коли колекція зазнавала змін у бік кількісного зменшення. Цей процес обумовлений як вимушеними обставинами (1872 р. учений продав частину колекцію, переважно дублети, оскільки йому були необхідні кошти для придбання нового житла), так і особистим бажанням О. М. Лазаревського допомогти новоутвореним осередкам українознавства.

III етап (з 1901 р. і до сучасності). Колекція, зібрана О. М. Лазаревським протягом попереднього періоду, остаточно оформлюється та зберігається в рамках державних архівних установ. Уже в 1901 р. за власним бажанням учений передає значну частину власного зібрання бібліотеці Київського університету св. Володимира. У 1926 р. університетську бібліотеку було передано до Всенародної бібліотеки при Українській Академії наук, яка вже у 1927 р. була реорганізована в Центральну наукову бібліотеку при АН УРСР.

Певна структурна реорганізація архіву О. М. Лазаревського, взагалі всієї радянської архівної системи, розпочинається з 1990-х рр. із здобуттям Україною незалежності. З 1991 р. колекція О. М. Лазаревського стала частиною національної спадщини України, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України.

Після смерті фондоутворювача його іменна колекція продовжує поповнюватися: останній документ, зафіксований у описах фонду датується 1939 р. [1, спр. 70263]. У 1930-х рр. комплектуються періодичні видання, збирання яких було започатковане О. М. Лазаревським. Так, журнал «Киевская старина» був доукомплектований до 1906 р; дослідницька робота доньки ученого по вивченню його наукової діяльності та творчої спадщини теж знайшла місце в родинному архіві.

Саме донька історика Катерина Лазаревська, як підкреслив сучасний український історик В. Воронов, розробила «Проект наукового опису архівної збірки О. М. Лазаревського, що зберігається в Рукописному відділі Бібліотеки ВУАН» [3, с. 70]. Вона запропонувала здійснити упорядкування архіву О. М. Лазаревського за таким алгоритмом:

1. Коротка історія походження збірки: а) провідна думка при збиранні архівних матеріалів; б) мета збирання; в) час і місце збирання.

2. Зовнішній характер збірки.

3. Величина збірки, кількість одиниць (томів, папок), приблизна кількість документів.

4. Архівний характер збірки: а) документи урядового походження (оригінали і копії); б) документи приватного походження; в) вірші, медичні записи, словниці тощо; г) замітки О. М. Лазаревського.

5. Зміст збірки, що має дати провідну лінію наукового користування збіркою, у формі показника в загальних рисах.

6. Стан використання збірки в загальних рисах.

Це загалом доволі продуманий і виважений проект опису та впорядкування архівної колекції, запропонований ще у 1935 р., але який, на жаль, так і залишився лише проектом.

Серед основних джерел поповнення архівної колекції О. М. Лазаревського можна виокремити дві умовні групи: 1) «природна» – зберігання та накопичення документів, що супроводжують життя будь-якого члена суспільства, т. зв. «сліди» існування (як історика, так і членів його родини); 2) «штучна» – джерела, отримання яких вимагало цілеспрямованих дій самого О. М. Лазаревського та його оточення.

До першої групи можна віднести документи приватного походження, серед яких офіційні та еґо-документи: різноманітні свідоцтва, атестати, доручення, записи, квитанції, листування, спогади, науково-історичні та літературні роботи (у завершеному чи чернетковому вигляді) тощо.

Друга група джерел поповнювалася за рахунок купівлі, обміну, дарування, передання цілих родинних архівів, копії з оригіналів, вилучення з державних архівів, об'єднання різних матеріалів у штучні збірники тощо.

Отже, можна зробити висновок, що О. М. Лазаревський та члени його родини, створюючи іменну архівну колекцію, на практиці використовували різноманітні методи та шляхи її поповнення. Створена контекстуальна історія до архіву українського дослідника, а саме процес формування колекції від типового сімейного зібрання документів до цілого самостійного фонду, демонструє багатогранність цього процесу, а також яскравий приклад формування «наукового смаку» О. М. Лазаревського.

Бібліографічні посилання

1. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. І [Архів О. М. Лазаревського], оп. 24, спр. 68382–70260.

2. Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмирова / С. Білокінь // Київська Старовина. – 1998. – № 4. – С. 131–161.

3. Воронов В. І. Структура та інформаційний потенціал архіву родини Лазаревських / В. І. Воронов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 1999. – Т. II. – Ч. I. – С. 67–71.

4. Герасименко Н. О. Невидані листи О. І. Ханенка до О. М. Лазаревського / Н. О. Герасименко // Укр. іст. журн. – 2009. – № 3. – С. 92–108.

5. Исаева Н. М. Коллекция А. М. Лазаревского в составе книжных фондов Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР / Н. М. Исаева // Библиотечно-библиографическая информация библиотек АН СССР и Академий наук союзных республик. – М., 1968. – № 2(68). – С. 105–117.

6. Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР / Е. А. Колесник. – К., 1988.

7. Колесник Є. О. Бібліотека О. М. Лазаревського / Є. О. Колесник // Укр. іст. журн. – 1987. – № 1. – С. 123–127.

8. Український Археологічний Збірник. – К., 1927. – Т. II.

Надійшла до редколегії 10.12.2010